

УЯВЛЕННЯ ПРО ПАТРІОТИЗМ ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ І ПАТРІОТИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ У ПРАВОСЛАВНІЙ ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ кінець XVI – початку XVII століття

В громадській думці України кінця XVI – початку XVII століття ставлення до польської влади з боку православних русинів було подвійним. З одного боку, прокатолицька політика Речі Посполитої в конфесійній сфері спричинила появу в громадській думці питання про те, що влада в Речі Посполитій перебуває в руках поляків-католиків, а православні – піддаються гонінням з боку цієї влади. З іншого боку, політичні реалії, в яких опинилася Русь, відбиті в свідомості соціальних верств, включених у політичну систему Речі Посполитої (аристократія, шляхта), створили основу для формування дворівневого уявлення про політичну батьківщину. Перший рівень – Русь – розглядався як органічна складова частина єдиного державного організму Речі Посполитої, другого рівня.

Ключові слова: громадська думка, патріотизм, конфесійність, політична батьківщина.

В общественной мысли Украины конца XVI – начала XVII века отношение к польской власти со стороны православных русинов было двойственным. С одной стороны, прокатолическая политика Речи Посполитой в конфессиональной сфере вызвала появление в общественной мысли вопроса о том, что власть в Речи Посполитой находится в руках поляков-католиков, а православные – подвергаются гонениям со стороны этой власти. С другой стороны, политические реалии, в которых оказалась Русь, отраженные в сознании социальных слоев, включенных в политическую систему Речи Посполитой (аристократия, шляхта), создали основу для формирования двухуровневого представления о политической родине. Первый уровень – Русь – рассматривался как органическая составная часть единого государственного организма Речи Посполитой, второго уровня.

Ключевые слова: общественная мысль, патриотизм, конфессиональность, политическая родина.

The article focuses on the fact that the attitude to the Polish authorities by Orthodox Ruthenians public thought in Ukraine late XVI – early XVII century was ambivalent. On the one hand, the pro-Catholic policy of the Commonwealth in the religious sphere has caused the emergence of the issue in the public thought that the power of the Commonwealth is in the hands of Polish Catholics, and Orthodox are intimidated by this government. On the other hand, the political realities in which Ruthenia was existed been reflected in the consciousness of social groups that are included in the political system of the Commonwealth (the aristocracy, the gentry). They formed the basis for the formation of a two-level representation of the political homeland. The first level – Ruthenia – was seen as an organic part of a single state body of the Commonwealth, the second level.

Keywords: public thought, patriotism, confessional, political homeland.

Наприкінці XVI – на початку XVII століття українсько-білоруські («руські») землі Речі Посполитої були позбавлені єдиного політичного центру, внаслідок чого роль етноконсолідаційних чинників відігравали окремі інститути, що зберігали загально-національне значення. Серед цих інститутів можна виділити особливу роль православної церкви, яка в умовах Речі Посполитої виконувала функції національної руської

церкви. Тотожність у певному контексті термінів «руський» і «православний» визнавалася і православними, і католиками.

Водночас той факт, що значна частина русинського суспільства була втягнутою в політичне життя Речі Посполитої, робив неможливим формування всієї системи поглядів цих верств на підґрунті етноконфесійної самосвідомості. Тому, поруч із радикальними православними антикатолицькими поглядами, мали місце й віротерпимі, побудовані на ідеї міжконфесійного співробітництва задля інтересів спільної батьківщини. У цьому повідомленні буде розглянуто дві системи поглядів, одна з яких (в основному йдеться про кола, близькі до православної церкви), доводячи до крайнощів православну руську самосвідомість, заперечувала повністю можливість активного втягнення Русі в польські справи, а інша намагалася ідеологічно обґрунтувати роль і місце Русі в системі політичних інститутів й інтересів Речі Посполитої.

Ставлення до польської влади з етноконфесійного погляду

Зі збільшенням політичної напруженості в Речі Посполитій і викликаній нею ворожості православних русинів щодо католиків взагалі й поляків зокрема дедалі гостріше почав відчуватися інославний характер влади Речі Посполитої. Тим більше, дії влади (запровадження нового календаря, нав'язування церковної унії), з погляду православних, свідчили про те, що влада виражає інтереси не всього народу, а тільки католиків.

Це погіршувало ставлення православних до влади, наводило на думку, що часи співробітництва церкви й влади відійшли в минуле. Тому формується ставлення до влади як до релігійно чужої, відносини з якою треба будувати на основі принципу «Віддавайте кесареве кесареві, а Боже – Богові» (Мф 22,21; Мк 12,17; Лк 20,25). Політичні інститути Речі Посполитої сприймаються як неприродні для православної Русі [4, стб. 105], але, водночас, як такі, що об'єктивно існують і вимагають лояльного до них ставлення. З іншого боку, категорично не допускається втручання світського «кесаря» в справи Божі.

У зв'язку з цим змінюється ставлення до патронату короля над православною церквою й до подавання королем кандидатур на духовні уряди. Закінчилося це самовільним поставленням нової православної ієрархії за допомогою патріарха Феофана, а розпочалося неприйняттям поданих королем владикуніатів. Іван Вишенський закликає: *«И всякого такого, который сам насакует, не приимайте и от короля данного без вашего избрания изждените и прокляните: не в папѣжа бо вы крестилися и не в королеву власт, да вам дает волки и злодѣи, разбойники и антихристовы таинники»* [2, с. 315]. Спочатку пастиря треба обрати жеребком, *«тогда свѣтскую власт (се ест короля, да вам того подает) ищите, которого если не схочет вам подати и не послушает вас, узрите его скоро до конца оглохнувши и онѣмѣвши: зане поставлен суд прав судити, а не своее вѣры прелесть фолкговати... Сих проклятых владык никакож не приимайте и молитесь, да отгнани будут, аще ли же власт свѣтская не хочет, узаконите собѣ день молитвенный во всѣх градѣх и помолитесь Богу. Тогда узрите игрушку короля вѣры папы римского, хто владѣет над православными, дурною Русю и в неволи будущими греками»* [2, с. 315]. Православних Іван Вишенський закликає: *«Не бойтесь... ляха, але убойтесь ляхова Творца...»* [2, с. 333], а владу попереджає: *«Не надѣйтесь, власт мирская, королѣ, и всякое приложенство, и всяк послушник папы Римского, як з вами ни в чом ся соглашати православные не хоцут...»* [2, с. 368].

На думку автора «Перестороги», польські королі захопили Русь обманом [11, с. 27]. Виявляється, що як влада поляки програють навіть «невірним» туркам, які, принаймні, не примушують змінювати своєї релігії: *«Стосугубнѣй некрещеные во имя Отца и Сына и Святого Духа, прелценые от диявольского слуги и лжепророка Махомета, турки честнѣйшии ест пред Богом в судѣ и правдѣ якої-такой, нежели крещеные ляхи, которые на евангельскую науку сопротивно борют и оную своим злым житисм и гордостию антихристового духа пожерши попирают!»* – каже Іван Вишенський [2, с. 334]. Цю думку поділяв і Христофор

Філалет [16, стб. 1786], і багато інших письменників; вона була так поширена, що, за словами Касіяна Саковича (який вже на той час перейшов у католицизм), «часто лунають голоси схизматичних братчиків, а особливо простого народу: «ми бажали б бути ліпше під турчином, аніж під владою папи» [17, стб. 25-26].

Таким чином, радикальні православні, найбільш характерним представником яких був Іван Вишенський, відчували владу Речі Посполитої як чужорідну, іновірну, правомочну тільки в тій мірі, в якій вона не втручається в церковні справи.

Політичний патріотизм

Окрім етноконфесійного патріотизму, великою мірою побудованого на несхваленні по-суті католицького правління на території православної Русі, повсякденна практика народжувала й інший тип патріотизму – патріотизм політичний, який бачив стосунки Русі й Польщі у дещо іншому світлі.

Входження Русі до складу польської й литовської держав, що відбулося в минулому, було, на думку авторів кінця XVI – початку XVII ст., легітимним. Навіть автор «Перестороги», який зазначав, що сусідні народи («угорці, поляки й литва») скористалися міжусобицями руських князів, щоб прибрати до рук «танство руське» [11, с. 27], каже про польське правління на Русі як про законне [11, с. 29]. В цілому королів вважали законними наступниками давньоруських князів. Різноманітні привілеї, на яких будувалася тодішня система суспільних стосунків, «надавалися» «через княжата руськіи» і потім, за словами з «Апокрисиса», «потвержались» «через королї полськіи» [16, стб. 1070].

Христофор Філалет пише: ми «под панованьем короля его милости здавна послушне мешкаемо, будучи члонками единой и нероздѣльной Речи Посполитой» [16, стб. 1752]. У іншому місці він називає Русь «члонками единого тѣла Речи Посполитое» [16, стб. 1796]. Автор «Перестороги» пише про події навколо унії: «самі на себе повстали ляхове з руссю» [16, с. 41], розглядаючи конфлікт «ляхів» і «русів» як внутрішній.

Причинами такого пов'язування Русі з Річчю Посполитою, наголошення на їхній політичній єдності можна вважати не лише констатацію наявного стану речей (єдина держава, сейм якої складається з представників усіх воєводств, у тому числі й руських), і не тільки бажання деяких письменників підкреслити свою лояльність державі. Середньовічна, а відтак і ранньомодерна мораль накидала підданам активне відстоювання інтересів сюзерена; у даному разі йдеться про відстоювання «русськими обивателями» інтересів короля й Речі Посполитої. Царина поширення поняття «політична батьківщина» («отчизна», «ойчизна») не обмежувалася рамками деякою мірою автономної Русі, а охоплювала весь цілісний політичний організм, усю державу, співвідносилася, таким чином, з усією Річчю Посполитою.

Православний етноконфесійний патріотизм свого православного руського народу співіснував із загальнодержавним патріотизмом. Панегіристи того часу вихваляли аристократів як «въ церкви презацныхъ и в Речи Посполитой оуслужою значныхъ» [5, с. 103], підкреслюючи таким чином дві сторони рицарського служіння: захист віри й захист сюзерена. Про важливість державної служби каже й ректор Київської братської школи Касіян Сакович у «Віршах на жалостный погреб гетмана Сагайдачного» [13, с. 221].

Захарія Копистенський, який відстоював інший підхід до понять «Русь» і «ойчизна», в присвяті князю Святополку-Четвертинському одної з виданих у Лаврі книг торкається ідеї вірності сюзеренові: про предків князя він каже, що вони завжди «вѣрою а цнотю ся тѣшачи, кролем паном своим вѣрне служили... в правдѣ многи з дому того и на високих рады, обокъ панскій, достоенствах годни сѣдѣти» [8, с. 73]. Памво Беринда в присвяті панам Балабанам хвалить Маркіяна Балабана за те, що він «за милую отчизну свою Корону Полскую полѣг, собѣ памят вѣчную, а зацному дому своему знаменитыми заслуги у к(о)р(о)ля сг(о) м(и)л(ості) и Речи Посполитой еднаючи» [1, с. 186]. В «Supplicatii» зазначається: «Вітчизна наша мила дуже дорога нам, а вольності її ще дорожчі» [18, с. 252].

Отже, політичне розуміння батьківщини на Русі наприкінці XVI – на початку XVII ст., відбиваючи об'єктивну реальність, що сприймалася через погляди суспільних верств, утягнутих у політичну діяльність, мало складний характер. Воно мало на увазі наявність політичної батьківщини – Речі Посполитої і в її складі – «малої батьківщини» – Русі. Так державний патріотизм співіснував з регіональним, формуючи своєрідну модель етнополітичної свідомості, відображену у відомій формулі Станіслава Оріховського (Ожеховського) «*genere Ruthenus, natione polonus*» («родом русин, за національністю поляк») з особливим акцентом у тих чи інших верств суспільства на першу чи другу частину цієї формули.

У стосунках Русі й Речі Посполитої з третіми країнами їхні інтереси завжди збігалися. Навіть проблеми, що виникали у стосунках русинів із владою (календар, пізніше – церковна унія тощо), турбували руських публіцистів не лише з погляду інтересів Русі, але й з погляду (щиро чи ні) загальнодержавної безпеки. Христофор Філалет ставить завданням свого «Апокрисису» зробити так, щоб майбутні покоління могли судити «о речах, а особливе и о причинѣ злого в Речі Посполитой, гдѣ бы до него пришло» [16, стб. 1012-1014]. Навіть Іван Вишенський висловлює своє побоювання з приводу того, що єзуїт Пьотр Скарга своєю «лжею» (наклепом) «на гнѣв своего короля на руский народ возбуждает» [3, с. 131].

Й уніати, й не уніати були єдині в тому, що в політичному плані головне завдання їхньої боротьби – упередження шкоди державі, звинувачували одне одного в «турбуванні» Речі Посполитої. Православні категорично не погоджувалися зі звинуваченнями греко-католиків у «бунтуванні» шляхти й козаків й неповазі до короля, називали короля «*тобожным и святоблывым, и от многих лѣт пожадным паном нашим*» (Клірик Острозький) [7, с. 286], просили короля в обмін на захист брати «з нас дани... ку потребѣ, ведле уподобаня свого» (львовські міщани) [10, с. 66].

А в зраді звинувачують як раз уніатів, які роздмухують полум'я релігійної ворожнечі.

«За примушаньем пришло до васни, – пише Филалет про аналогічну ситуацію в Європі перед початком релігійних конфліктів, – з васни до ростырков, з ростырков до розорванья, з розорванья до внутрной войны...» [16, стб. 1898] «У нас гдѣ бы ся той поломень (которого Боже, уховай!) появил, прудко бы вси того широкого панства мазанки попепелѣли! Там (у Європі. – М.С.) турок – одлеглый, о татаринѣ – ледво слыхати! А мы их тут теж при боку маем; и хотя в згодѣ мешкаючи, от них в небеспеченствѣ уставичном; а к тому и з иных сторон покоем, прязню и примирьем – не до конца обезпечени естесмо» [16, стб. 1802]. Для захисту інтересів Речі Посполитої не потрібно церковної єдності, досить політичної згоди [16, стб. 1750].

В «Протестації» зауважується, що католики-радикали «*хочуть радше проти русі, яка на шиях своїх татар і турків носить, мечі свої обернути, ніж проти ворога християнського імені*». «...І ніщо інше так Річ Посполиту й Україну не підриває, – йдеться далі, – як унія й викликані нею переслідування русі, як несправедливості й утиски вбогого люду» [12, с. 318, 324]. Мелетій Смотрицький у «*Verificatii niewinności*» пише, що укладення унії призвело до розладнання роботи всієї політичної системи Речі Посполитої (сейміків, сеймів, судів, короля), ускладнення стосунків між жителями країни [14, с. 336].

Відстоювання інтересів Речі Посполитої на міжнародній арені стосувалося також відносин з православними країнами. Усвідомлюючи в рамках етноконфесійної самосвідомості свою близькість до православних народів, цілий ряд православних авторів ставить вище політичні інтереси Речі Посполитої.

Відомий поет Кирило Транквіліон-Ставровецький (щоправда, уніат) на проводах подільського воєводи Томаша Замойського на війну сказав: «*Хай боїться татарин успадкованой тобою від батька доблесті, хай оживе в тобі твій батько Замойський, завойовник татар, турок, москалів і молдаван*» [17, с. 268].

На одну дошку ставилися росіяни й татари й у анонімному панегірику князеві

Семену Михайловичу Лику з Київського літопису першої чверті XVII століття:

«Зачим от Москвы и от татар успокоил Украину, тым

здорове люди и мест украинных обваровал своим» [6, с. 113].

У цьому панегірику містяться й конкретні описи подвигів князя Лика:

«Кгда за его приводом замок московский Белгород добывали,

кгда през штурмъ добыл места и замку, где войско добило скарбу немало.

Потом збурил Рылскъ и Путивел

с подивенемъ всех, яко оныи княз был таким рыцарем» [6, с. 113].

Подібне ставлення до Московії та інших сусідніх народів, у тому числі православних, зустрічаємо й у літописах того часу: не лише Київському XVII століття, а й Львівському, Густинського монастиря тощо. В «Протестації» зауважується, що православні настільки лояльні до Речі Посполитої, що постійно жертвують зв'язками з Московією: *«Природніше було б і патріархові, і нам, і козакам діяти на боці Москви, з якою у нас одна віра й служба Божя, один рід, одна мова і спільні звичаї»* [12, с. 317].

Вперше заклик до об'єднання конфесійності й політичної практики чітко прозвучав з вуст патріарха Єрусалимського Феофана, який, відбуваючи з України на батьківщину, вмовляв козаків, *«ставши на торжици посереді града,.. дабы от того времени не ходили на Москву на родъ христіанскій бранію»* [9, с. 16]. Але є й інша трактовка цієї події, викладена Мелетієм Смотрицьким у «Verificatii niewinności»: це Сагайдачний просив у патріарха прощення за пролиття православної крові під час московського походу, на що Феофан відповів: *«Все, що в цій московській експедиції відповідно до права підданства за наказом короля пана свого робили, ви були змушені робити за обов'язком підкорення»*, отже, мовляв, за ваші вчинки відповідатиме перед Богом влада [14, с. 340].

Русь розглядалася публіцистами як специфічна частина Речі Посполитої, яка не тільки мала певні етнографічні особливості (мова, релігія), але й виконувала в державі окремі функції, відмінні від функцій інших

«члонків» Речі Посполитої. Ці функції визначалися прикордонним географічним становищем Русі, яка завжди першою приймала на себе удар сусідів, особливо кримців. Христофор Філалет з гордістю пише: *«Однимиж завжди, однако потуужными, однако хвалу Божию милующими, и однаково тиранови турецкому нехутливими былимы, естесмы и будемо мы, народу руского и литовского обывателѣ!»* [16, стб. 1750]. Як писав Захарія Копистенський князю Стефану Святополк-Четвертинському, він є *«сторожъ правъ, свободъ и волностей и сторожем Короны и першим вструтом татаринови...»* [8, с. 72].

Ставлення до польської влади з боку православних русинів було подвійним. З одного боку, прокатолицька політика Речі Посполитої в конфесійній сфері народжувала в православному середовищі серйозні сумніви в правильності цієї політики. В громадській думці вперше гостро порушується питання про те, що влада в Речі Посполитій перебуває в руках поляків-католиків, а православні – піддаються гонінням з боку цієї влади. Тому влада була важливою ланкою в ланцюгу наростання конфронтаційного ставлення православних русинів до поляків-католиків: від несприйняття католицизму до несприйняття полків, тісно пов'язаних з владою. Далі, від обурення втручанням інославної влади в православні справи – до ще більшого несприйняття поляків і католицизму. Такий хід думки, вочевидь, був характерним не тільки для радикальних церковних кіл, але й для тих верств православного руського суспільства, які не були безпосередньо включені в політичну систему Речі Посполитої й чий конфронтаційний настрій не міг бути послаблений наявністю загальнодержавних, спільних і для православних, і для католиків, інтересів (йдеться, звичайно, про соціальні низи – частину міщан, козаків, служилу безправну шляхту, боярство тощо).

З іншого боку, політичні реалії, в яких опинилася Русь, відбиті в свідомості соціальних верств, включених у політичну систему Речі Посполитої (аристократія, шляхта), створили основу для формування

дворівневого уявлення про політичну батьківщину. Перший рівень – Русь – розглядався як органічна складова частина єдиного державного організму Речі Посполитої, другого рівня. В цих умовах сформувалося уявлення про неподільність національних інтересів Русі й Речі Посполитої, отже, оцінюючи будь-які стосунки держави на

міжнародній арені, руські публіцисти опинялися на її боці, навіть коли йшлося про війни проти сусідніх православних країн – Молдови й Росії. Лояльне ставлення руської шляхти до Речі Посполитої в майбутньому лягло в основу пропольської політики київського митрополита Петра Могили та його сподвижників.

Джерела та література

1. Беринда Памва. Посвящение панам Димитрию и Даниилу Федоровичам Балабанам книги «Лексіконъ славеноросскій и имен толокованіе» // Тітов Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 185-186.
2. Вишенський Іван. Книжка // Українська література XIV – XVI ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. Д. Литвинов, В. Л. Микитась та ін. – Київ, 1988. – С. 306-368.
3. Вишенский Иван. Краткословный ответ Феодула... Петру Скарге // Вишенский Иван. Сочинени. / Подгот. И. П. Еремин. – М.-Л., 1955.
4. Вопросы и ответы православному з папезником // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – СПб., 1882. – Стб. 1-110.
5. Земка Тарасій. На герб зацной и шляхетной фаміліи панов Долматов // Тітов Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні. – С. 103.
6. Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 103-114.
7. Клирик Острожский. Отпис на другий лист велебного отца Ипатия // Українська література XIV – XVI ст. – С. 279-288.
8. Копыстенский Захария. Посвящение князю Стефану Яковлевичу Святополк-Четвертинскому, помещенное в некоторые экземпляры книги «Беседы св. Иоанна Златоуста на 14 посланий св. ап. Павла» // Тітов Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні. – С. 68-80.
9. Летопись Густынского Троицкого монастыря // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1848. – № 8. – Отд. 2. – С. 10-26.
10. Лямент або мова православных львовских мещан к Сигизмунду III о своих притеснениях // Голубев С. Т. Материали по истории западно-русской церкви. Вып. первый. – Киев, 1891. – С. 65-66.
11. Пересторога // Українська література XVII ст. / Упоряд. В. І. Кречотень. – Київ, 1987. – С. 26-66.
12. Протестація Йова Борецького та інших українських єпископів // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. – Київ, 1988. – С. 313-327.
13. Сакович Касян. Вірші на жалосний погреб... гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного // Українська література XVII ст. – С. 220-238.
14. (Смотрицкий Мелетий). Verificatia niewinności // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. Т. 8. – Киев, 1914. – С. 279-344.
15. (Транквіліон-Ставровецький Кирило). Прощальне слово, складене шляхетному панові Томашу Замойському, коли він на другу битву відходив із Шаргорода // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – С. 265-273.
16. Христофор Филалет. Апокрисис або Отповідь на книжки о съборе Берестейском // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – Стб. 1003-1820.
17. Sakowicz Kassian. Sobor Kiiowski schismaticcki // Памятники полемической литературы в Юго-Западной Руси. Кн. 1 // Русская историческая библиотека. – Т. 4. – СПб., 1878. – Стб. 21-48.
18. Supplicatia do... senatu w roku... 1623 do Warszawy na seym walny przybyłego. Od obywatelow... zawołania szlacheckiego, religiey starożytney graeckiey, posłuszeństwa Wschodniego // Документи, объясняющие историю западнорусского края и его отношение к России и Польше. – СПб., 1865.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Масненко В. В., д.і.н., проф.